

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

DOI: 10.33498/Юш-2022-10-027

Руслан Стефанчук

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
Голова Верховної Ради України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6385-0131>
r.stefanchuk@gmail.com

Олександр Гладун

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
радник Голови Верховної Ради України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2220-2394>
hladunsan@gmail.com

УДК 343.827

ВПРОВАДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЩОДО ПРИМУСОВОГО ГОДУВАННЯ УВ'ЯЗНЕНИХ

Анотація. Стаття присвячена проблематиці дотримання прав людини під час застосування примусового годування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою. Проаналізовано правовий порядок вирішення конфлікту, який виникає між природним правом людини на особисту недоторканність і позитивним обов'язком держави зберегти життя особи, що перебуває під її контролем.

Метою статті є висвітлення ключових новацій вітчизняного законодавства щодо сутності примусового годування як крайнього заходу для збереження життя ув'язненого, підстав і порядку ухвалення судом рішення про примусове годування, а також з'ясування відповідності цих нововведень європейським стандартам у сфері захисту прав людини.

Примусове годування як засіб впливу на ув'язнених не вважається нелюдським чи таким, що принижує гідність, поведженням або покаранням. При цьому мають існувати об'єктивні медичні підстави для такого примусу, а характер і процедура

© Руслан Стефанчук, Олександр Гладун, 2022

примусового годування мають бути якомога більш гуманними та супроводжуватися мінімально необхідним рівнем фізичного примусу.

На рівні національного законодавства встановлено чіткі положення щодо фіксації персоналом пенітенціарних установ факту відмови ув'язненого від прийняття їжі. Наявність очевидної загрози життю такої особи обов'язково має підтверджуватися медичними документами. Примусове годування може застосовуватися виключно на підставі рішення суду, ухвалено за клопотанням прокурора. Для встановлення стану здоров'я ув'язненого або засудженого суд має право викликати іншого лікаря. Ухвала суду про примусове годування має обмежений строк дії (30 днів) і може бути оскаржена в апеляційному порядку, що зупиняє набрання нею законної сили, але не зупиняє її виконання.

Зроблено висновок, що в Україні запроваджено належний законодавчий механізм застосування примусового годування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, який відповідає європейським стандартам у сфері прав людини. Під час розгляду клопотання прокурора суд зобов'язаний встановити чіткі медичні підстави для застосування примусового годування, а процедура судового розгляду передбачає необхідні гарантії прав людини, дотримання яких дає можливість ухвалити законне, обґрунтоване і вмотивоване судові рішення.

На Уряд покладено завдання розробити і затвердити порядок примусового годування, а також умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі. У контексті дотримання прав людини особливої уваги потребує унормування меж і способів застосування уповноваженими суб'єктами фізичного примусу (сили) під час примусового годування.

Ключові слова: права людини; правові гарантії; протест; голодування; тримання під вартою; примус; заборона катування; збереження життя; рішення суду.

Одним із найбільш уразливих із точки зору дотримання прав людини аспектів поводження з ув'язненими є застосування до них заходів примусового характеру. Адже кожній особі, зокрема тим, що перебувають в установах попереднього ув'язнення чи виконання покарань, гарантується право на особисту недоторканність відповідно до ст. 29 Конституції України¹. Згідно з Європейськими пенітенціарними правилами 'особи, позбавлені волі, зберігають усі права, яких вони не були законно позбавлені за рішенням суду, відповідно до якого вони засуджені до позбавлення волі чи взяті під варту'². У частині 2 ст. 7 Кримінально-виконавчого кодексу України також закріплено: 'Засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених цим Кодексом, законами України і встановлених вироком суду'³.

¹ Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення: 30.09.2022).

² Європейські пенітенціарні правила: додаток до Рекомендації № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць Рада Європи від 11 січня 2006 р. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_032> (дата звернення: 30.09.2022).

³ Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>> (дата звернення: 30.09.2022).

Як відомо, утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Основного Закону України). Крім того, позитивним обов'язком держави, що випливає з положень ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція)⁴, є збереження життя особи, що перебуває під її контролем, зокрема й через впровадження ефективних правових процедур. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) неодноразово наголошував, що особи, позбавлені свободи, перебувають в уразливому становищі, і державні органи зобов'язані їх захищати.

Держава зобов'язана відповідати за будь-які тілесні ушкодження, заподіяні під час ув'язнення, і це зобов'язання є особливо суворим у разі смерті особи⁵. У рішенні Європейської комісії з прав людини від 9 травня 1984 р. щодо неприйнятності заяви у справі “*X. v. Germany*” зазначено: ‘Обов'язок держави охороняти право на життя за певних обставин вимагає вжиття нею певних позитивних дій, зокрема активних заходів для порятунку життя особи, взятої під варту’⁶. Стосовно медичних втручань, яким затримана особа піддається проти її волі, ст. 3 Конвенції покладає на державу обов'язок захищати фізичне благополуччя осіб, позбавлених волі, наприклад, надаючи їм необхідну медичну допомогу⁷. Тому, якщо існує загроза життю ув'язненого чи засудженого внаслідок відмови від прийому їжі, посадові особи пенітенціарних установ не мають права залишатися осторонь і бездіяти. У таких випадках національне законодавство допускає застосування примусового годування у встановленому порядку.

Правові аспекти застосування заходів примусового характеру щодо осіб, які перебувають під вартою чи відбувають покарання, традиційно висвітлюються у межах наукових досліджень кримінально-виконавчого спрямування. Серед таких можна виділити праці А. Галає, С. Гречанюка, І. Михалко, В. Кареліна, В. Пузирного, А. Степанюка та ін. Зі свого боку проблемам правової регламентації примусового годування ув'язнених у різний час присвячували свої розвідки такі вчені: І. Богатирьов, О. Джужа, І. Колб, О. Лисодед, І. Яковець. Водночас нещодавні законодавчі зміни у цій сфері також потребують свого наукового осмислення, оскільки йдеться про комплексне оновлення матеріальних і процесуальних норм права, які регулюють означені відносини.

Метою дослідження є висвітлення ключових новацій вітчизняного законодавства щодо сутності примусового годування як крайнього захо-

⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення: 30.09.2022).

⁵ Keenan v. the United Kingdom App no 27229/95 (ECtHR, 3 April 2001) para 91 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59365>> (accessed: 30.09.2022).

⁶ X. v. Germany App no 10565/83 (Commission, 9 May 1984) <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86040>> (accessed: 30.09.2022).

⁷ Jalloh v. Germany App no 54810/00 (ECtHR, 11 July 2006) para 91 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76307>> (accessed: 30.09.2022).

ду для збереження життя ув'язненого, підстав і порядку ухвалення судом рішення про примусове годування, а також з'ясування відповідності цих нововведень європейським стандартам у сфері захисту прав людини.

Саме собою примусове годування як засіб впливу на ув'язнених не вважається нелюдським чи таким, що принижує гідність, поведженням або покаранням. При цьому мають існувати об'єктивні медичні підстави для такого примусу, а характер і процедура примусового годування мають бути якомога більш гуманними та супроводжуватися мінімально необхідним рівнем фізичного примусу. Інакше це може бути кваліфіковане як порушення ст. 3 Конвенції. Наприклад, у справі “*Ciorap v. Moldova*” ЄСПЛ визначив:

<...> неодноразове примусове годування, викликане не вагомими медичними причинами, а скоріше з метою змусити заявника припинити свій протест, і виконане таким чином, що безпідставно піддає його сильному фізичному болю та приниженню, може розглядатися не інакше як катування⁸.

З огляду на ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання⁹, Україна має розглядати умови утримання під вартою й поведження з людьми, які піддані будь-якій формі арешту, затримання чи ув'язнення на будь-якій території, що перебуває під її юрисдикцією, з тим, щоб не допускати жодних випадків катувань (ст. 11 цієї Конвенції). Починаючи з 2013 р. в Україні повноцінно запрацював національний превентивний механізм для недопущення катувань на національному рівні, функції якого виконує Уповноважений Верховної Ради України з прав людини¹⁰. Утім, застосований раніше порядок примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відмовляються від уживання їжі, було визнано таким, що порушує права людини. Так, у справі “Невмержицький проти України” ЄСПЛ дійшов висновку:

<...> примусове годування заявника без жодних медичних підстав, доведених Урядом, з використанням засобів, що передбачені в наказі¹¹, але

⁸ *Ciorap v. Moldova* App no 12066/02 (ECtHR, 19 June 2007) para 89 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81136>> (accessed: 30.09.2022).

⁹ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання: Конвенцію ратифіковано із застереженнями Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 26 січня 1987 р. № 3484-XI <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_085> (дата звернення: 30.09.2022).

¹⁰ Про внесення змін до Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” щодо національного превентивного механізму: Закон України від 2 жовтня 2012 р. № 5409-VI <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5409-17>> (дата звернення: 30.09.2022).

¹¹ Про затвердження Інструкції про умови тримання і порядок примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відмовляються від уживання їжі: Наказ Міністерства

яким заявник вчиняв спротив, вважається поведінням такого жорсткого характеру, що відповідає характеристиці катування¹².

У практиці ЄСПЛ є також рішення у справах проти України, за якими скарги щодо порушення ст. 3 Конвенції були визнані явно необґрунтованими та відхилені з огляду на 'відсутність документальних доказів примусового годування заявника та деталізованого опису способу такого годування'¹³ або через те, що 'заявник не надав опису цієї процедури чи своїх особистих страждань у зв'язку із способом, у який його примусово годували'¹⁴.

Виконання рішення у справі "Невмержицький проти України" досі перебуває під наглядом Комітету Міністрів Ради Європи відповідно до ст. 46 Конвенції. Порушення з боку держави, встановлені в цьому рішенні, визначено структурною проблемою, вирішення якої потребує змін у законодавстві. Тому, з метою здійснення заходів загального характеру щодо виконання зазначеного рішення, Кабінетом Міністрів України було внесено на розгляд парламенту проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування¹⁵. 19 липня 2022 р. Закон був ухвалений у цілому, він набирає чинності з 9 лютого 2023 р.¹⁶.

Серед основних новел цього Закону, пов'язаних із утвердженням прав людини, необхідно виділити такі:

1) існування очевидної загрози життю особи, яка заявила про відмову від прийняття їжі, як підстава для примусового годування має підтверджуватися відповідними медичними документами, що містять результати лабораторних, інструментальних та інших необхідних досліджень;

2) начальник установи попереднього ув'язнення або установи виконання покарань після встановлення факту відмови від прийняття їжі повинен скласти акт про відмову від прийняття їжі, у якому зазначити при-

внутрішніх справ України від 4 березня 1992 року № 122 [визнано таким, що не застосовується в органах та установах кримінально-виконавчої системи відповідно до наказу Державного департаменту України з питань виконання покарань від 12 червня 2000 р. № 127'] <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0444-00>> (дата звернення: 30.09.2022).

¹² Nevmerzhtsky v. Ukraine App no 54825/00 (ECtHR, 5 April 2005) para 98 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68715>> (accessed: 30.09.2022).

¹³ Ukhan v. Ukraine App no 30628/02 (ECtHR, 18 December 2008) para 67-68 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90345>> (accessed: 30.09.2022).

¹⁴ Danilov v. Ukraine App no 2585/06 (ECtHR, 13 March 2014) para 81 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-141625>> (accessed: 30.09.2022).

¹⁵ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування від 5 листопада 2020 р. № 4323 <<https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4581>> (дата звернення: 30.09.2022).

¹⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування: Закон України від 19 липня 2022 р. № 2428-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2428-20#Text>> (дата звернення: 30.09.2022).

чини такої відмови, і в разі обґрунтованості цих причин ужити негайних заходів щодо задоволення законних вимог такої особи;

3) про факт відмови від прийняття їжі упродовж однієї доби начальник відповідної установи має письмово поінформувати орган досудового розслідування або суд, у провадженні якого перебуває кримінальне провадження, прокурора, а також членів сім'ї ув'язненого, а у разі якщо йдеться про неповнолітнього – додатково повідомити законного представника та відповідні служби у справах дітей.

Необхідність обов'язкового підтвердження загрози життю особи відповідною медичною документацією є важливою гарантією запобігання можливим зловживанням із боку адміністрації та медичного персоналу пенітенціарних установ. За наведеного підходу стає значно простіше встановити наявність визначального критерію для застосування примусового годування – медичних показань, що зафіксовані у такій документації. Це матиме істотне значення як для суб'єкта, який надає дозвіл на примусове годування, тобто національного суду, так і для ЄСПЛ, що покликаний забезпечувати дотримання державами їхніх зобов'язань за Конвенцією.

Особи, які тримаються у місцях несвободи, переважно вдаються до голодування як виключного засобу вираження протесту проти несправедливого, на їхню думку, кримінального переслідування, або з вимогою відстоювання своїх прав чи задоволення інтересів, покращення умов тримання. Тому закріплення на законодавчому рівні обов'язку начальника установи, в якій утримується особа, що відмовляється від прийому їжі, з'ясувати причини такої відмови, зафіксувати їх у відповідному акті та, в разі їх обґрунтованості, вжити заходів для задоволення вимог такої особи, має істотне превентивне значення. Зазначений алгоритм дає змогу вирішити конфлікт на ранній стадії його зародження та покликаний не допустити загострення ситуації, за якої особа буде змушена до відкритої демонстрації свого протесту через голодування. Примусове годування у жодному разі не може використовуватися з метою змусити особу відмовитися від її протесту, залякати її чи інших ув'язнених.

Письмове інформування начальником пенітенціарної установи інших державних органів про оголошення особою відмови від прийому їжі є важливим елементом контролю за подальшим дотриманням прав такої особи. Зокрема, інформування прокурора, який здійснює на відповідній території нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, про голодування засудженого є підставою для особистого відвідування ним установи, де утримується засуджений та використання широкого спектру наданих йому повноважень, спрямованих як на виявлення, так

і на усунення порушень прав засудженого, притягнення винних до передбаченої законом відповідальності. При цьому письмові вказівки прокурора щодо додержання встановлених законодавством порядку та умов тримання осіб у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установах виконання покарань є обов'язковими і підлягають негайному виконанню відповідно до ч. 4 ст. 26 Закону України "Про прокуратуру"¹⁷.

Оскільки відмова від прийняття їжі може чинити негативний вплив на стан здоров'я особи, про такий факт обов'язково повідомляють членів її сім'ї. Єдиним винятком із цього правила є письмова заборона ув'язненого повідомляти про оголошене голодування членів його сім'ї, адресована начальнику пенітенціарної установи. Таке застереження зумовлене необхідністю дотримання права особи на повагу до приватного життя, що гарантовано в ст. 8 Конвенції. Крім того, воно засноване на відповідних положеннях Європейських пенітенціарних правил, згідно з якими

при прийомі ув'язненого до пенітенціарної установи, смерті або тяжкій хворобі, адміністрація мусить, якщо тільки ув'язнений не забажає не робити цього, негайно поінформувати дружину (чоловіка) або партнера ув'язненого, або, якщо ув'язнений неодружений, найближчого родича або іншу особу, раніше визначену ув'язненим¹⁸.

Під час доопрацювання зазначеного законопроекту до другого читання завдяки пропозиціям суб'єктів законодавчої ініціативи було посилено відповідні правові гарантії та, зокрема, передбачено, що примусове годування має на меті гуманне ставлення до засудженої чи взятої під варту особи, її прав, честі та гідності та не допускає будь-якого приниження чи тортур стосовно неї. Крім того, у Кримінально-виконавчому кодексі України та Законі України "Про попереднє ув'язнення"¹⁹ було закріплено, що примусове годування є крайнім заходом для збереження життя засудженої чи взятої під варту особи і не може бути застосоване у випадках, якщо відмова від прийняття їжі більше не становить загрози її життю або особа заявила про своє бажання добровільно вживати їжу. Закріплення зазначених положень унеможливило свавільне застосування примусового годування ув'язнених з метою їх покарання за відмову від прийняття їжі чи приниження людської гідності. Адже наявність судового рішення про примусове годування не означає, що цей захід має застосовуватися безперервно протягом строку дії такого рішен-

¹⁷ Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>> (дата звернення: 30.09.2022).

¹⁸ Європейські пенітенціарні правила: додаток до Рекомендації № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць Рада Європи від 11 січня 2006 р. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_032> (дата звернення: 30.09.2022).

¹⁹ Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30 червня 1993 р. № 3352-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text>> (дата звернення: 30.09.2022).

ня без урахування об'єктивних даних про стан здоров'я особи та існування очевидної загрози її життю внаслідок відмови від прийняття їжі. Це положення також ґрунтується на приписах Мальтійської декларації стосовно тих, хто оголосив голодування, що була прийнята Всесвітньою медичною асамблеєю. У ній, зокрема, передбачено: 'Лікар повинен щодня запитувати, бажає чи ні пацієнт продовжувати своє голодування'²⁰. Примусове годування особи, яка заявляє про своє бажання добровільно вживати їжу, не допускається, оскільки матиме ознаки катування, що заборонено законом.

Також відтепер на законодавчому рівні закріплено, що лікар несе персональну відповідальність за правильність та своєчасність визначення виду примусового годування, а кожен випадок примусового годування засудженого чи особи, взятої під варту, здійснюється у присутності лікаря. При цьому вичерпний перелік із шести видів примусового годування теж нині чітко визначений у Законі, а порядок примусового годування, умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі, мають бути встановлені Кабінетом Міністрів України.

Вимога щодо застосування примусового годування засуджених виключно на підставі рішення суду була запроваджена у зв'язку з набранням чинності 7 жовтня 2016 р. Законом України "Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо гуманізації порядку та умов виконання покарань"²¹. Проте донедавна недостатньо врегульованим залишалося питання процесуального механізму ухвалення такого рішення судом. Так, Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення доступу до правосуддя осіб, які утримуються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань"²², що набрав чинності 8 жовтня 2016 р., ст. 539 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)²³ було доповнено ч. 4, згідно з якою клопотання (подання) про примусове годування засудженого розглядаються протягом 24 годин з моменту надходження відповідного клопотання (подання) до суду суддею одноособово. При цьому застосування примусового годування не було включено до визначеного у ст. 537 КПК України переліку питань, які має право вирішувати суд під час виконання вироків. У зв'язку з цим суди під час розгляду таких

²⁰ Мальтійська декларація стосовно тих, хто оголосив голодування від 29 вересня 1992 р. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_333> (дата звернення: 30.09.2022).

²¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо гуманізації порядку та умов виконання покарань: Закон України від 6 вересня 2016 р. № 1488-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1488-19>> (дата звернення: 30.09.2022).

²² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення доступу до правосуддя осіб, які утримуються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань: Закон України від 7 вересня 2016 р. № 1491-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1491-19#Text>> (дата звернення: 30.09.2022).

²³ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>> (дата звернення: 30.09.2022).

клопотань посилалися на п. 7 ч. 1 ст. 537 КПК України, що уповноважує суд вирішувати питання про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення²⁴.

Важливо враховувати, що необхідність збереження життя особи, яка перебуває під контролем держави, через примусове годування може виникати не лише під час виконання вироку, а й на стадії досудового розслідування чи судового провадження. У зв'язку із цим окремого нормативного врегулювання потребує порядок розгляду судом клопотання про примусове годування підозрюваного чи обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, та засудженого до позбавлення волі. Так, зокрема, ухвалою Жовтневого районного суду м. Харкова подання начальника державної установи “Харківський слідчий ізолятор” про примусове годування ув'язненого було повернуто з вказівкою на те, що “<...> Законом України “Про попереднє ув'язнення” та КПК України взагалі не передбачені підстави застосування примусового годування до особи, яка не є засудженою та є попередньо ув'язненою”²⁵.

На противагу такому підходу в ухвалі Здолбунівського районного суду Рівненської області зазначено:

Доводи сторони захисту щодо відсутності нормативного врегулювання порядку примусового годування не є підставою для зміни висновку суду про необхідність застосування такого заходу до обвинуваченого, оскільки останньому загрожує розлад здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю²⁶.

Тому окремого аналізу потребує процедура розгляду судами клопотань про примусове годування осіб, які тримаються під вартою, що закріплена у нових положеннях КПК України. Відповідні зміни було внесено на підставі розробленого Урядом законопроекту²⁷, що був ухвалений у цілому як Закон і набрав чинності 10 серпня 2022 р.

Порядок постановлення ухвали слідчого судді, суду про примусове годування підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, нині визначено у ст. 206¹ КПК України. До основних гарантій дотримання прав людини під час прийняття судом такої ухвали можна віднести:

²⁴ Див., напр.: Ухвала Ізяславського районного суду Хмельницької області від 22 вересня 2020 р. у справі № 675/1781/20 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/91803284>> (дата звернення: 30.09.2022).

²⁵ Ухвала Жовтневого районного суду міста Харкова від 15 січня 2021 р. у справі № 639/231/21 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/94172070>> (дата звернення: 30.09.2022).

²⁶ Ухвала Здолбунівського районного суду Рівненської області від 1 листопада 2018 р. у справі № 567/1050/15-к <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/77610479>> (дата звернення: 30.09.2022).

²⁷ Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування від 5 листопада 2020 р. № 4324 <<https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4582>> (дата звернення: 30.09.2022).

- 1) чіткі вимоги до змісту клопотання прокурора про примусове годування особи та до матеріалів, якими воно обґрунтовується;
- 2) територіальна підсудність і граничні строки розгляду клопотання;
- 3) обов'язковість повідомлення судом заінтересованих сторін про час і місце судового розгляду;
- 4) надання суду повноваження викликати іншого лікаря для встановлення стану здоров'я ув'язненого або засудженого та існування очевидної загрози його життю, спричиненої відмовою від прийняття їжі.

Встановлення змістовних вимог до клопотання про примусове годування покликане забезпечити суд достовірною та достатньою інформацією для прийняття обґрунтованого і вмотивованого рішення, наслідком якого є обмеження прав і свобод особи. Задля цього закріплено, що клопотання подається прокурором на підставі відомостей, отриманих від установи попереднього ув'язнення, закладу охорони здоров'я та має містити стислий виклад обставин, що передували відмові від прийняття їжі та голодуванню. До клопотання обов'язково додається висновок лікаря про те, що підозрюваному, обвинуваченому, який заявив про відмову від прийняття їжі, загрожує значне погіршення стану здоров'я та існує очевидна загроза його життю, що підтверджується відповідними медичними документами, які містять результати лабораторних, інструментальних та інших необхідних досліджень. Отже, відповідні відомості можуть бути належним чином перевірені судом.

Клопотання про примусове годування ув'язненого подається до місцевого суду, у межах територіальної юрисдикції якого утримується підозрюваний, обвинувачений (ч. 2 ст. 206¹ КПК України). Зі свого боку згідно з п. 1 ч. 2 ст. 539 цього Кодексу таке ж клопотання стосовно засудженого подається до місцевого суду, у межах територіальної юрисдикції якого засуджений відбуває покарання. Закріплення означеної територіальної підсудності покликане сприяти якнайшвидшому розгляду судами відповідних клопотань, адже будь-яка необґрунтована затримка чи зволікання з вирішенням питання про примусове годування може мати фатальні наслідки для життя або здоров'я особи, яка оголосила голодування. Тому в законі передбачено, що таке клопотання розглядається невідкладно, але не пізніше 24 годин з моменту його надходження до суду.

Про час і місце розгляду клопотання повідомляються прокурор, особа, стосовно якої вирішується питання про примусове годування, її захисник, керівництво відповідної установи попереднього ув'язнення або установи виконання покарань, закладу охорони здоров'я, а в разі вирішення питання про примусове годування неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого – також батько або матір, усиновлювач або законний представник і відповідні служби у справах дітей. Нині КПК України

також передбачає можливість розгляду такого клопотання у режимі відеоконференції.

З метою запобігання упередженому та необ'єктивному підходу медичних працівників, які надають оцінку стану здоров'я особи, що відмовилася від прийняття їжі, та встановлюють існування очевидної загрози її життю, вперше на законодавчому рівні було закріплено право такої особи заявити клопотання про виклик до суду іншого лікаря. Таке клопотання також має право заявити захисник підозрюваного, обвинуваченого, засудженого. Зазначені нововведення відповідають приписам Мальтійської декларації 1991 р., відповідно до якої, 'якщо той, хто оголосив голодування, бажає дізнатися думку іншого лікаря, це бажання має бути задоволене'²⁸.

Істотне доопрацювання урядового законопроекту до другого читання дало можливість конкретизувати відповідний механізм судового контролю за дотриманням прав і свобод ув'язнених, стосовно яких пропонується застосувати примусове годування. Так, проєкт було доповнено вказівкою на те, що інший лікар, викликаний судом для встановлення стану здоров'я підозрюваного, обвинуваченого, засудженого та існування очевидної загрози його життю, спричиненої відмовою від прийняття їжі, повинен мати можливість ознайомитися з матеріалами, якими обґрунтовується необхідність примусового годування (ч. 3 ст. 206¹, ч. 5 ст. 539 КПК України). В іншому випадку такий лікар не зможе надати свій висновок суду і його формальний виклик не має жодного сенсу.

Також було запропоновано передбачити можливість відкладення судом розгляду клопотання про примусове годування на строк, необхідний для явки іншого лікаря за викликом, але не більше ніж на 24 години. Таке доповнення, з одного боку, унеможливорює необґрунтоване затягування судового розгляду відповідного клопотання, який має здійснюватися невідкладно, з другого – треба розуміти, що викликаний лікар не може прибути в приміщення суду миттєво, тому існує об'єктивна потреба відкласти судовий розгляд на час, необхідний для його явки в суд. Видасться, що відсутність означеного механізму знівелювала би саму суть закріплюваного права особи на неупереджену лікарську оцінку загрози її життю та здоров'ю в цілях застосування примусового годування та призвела би до декларативності цього права, що, очевидно, порушує принцип верховенства права.

Ухвала суду про примусове годування обмежує особисту недоторканність особи. Таке обмеження прав і свобод людини повинне мати виключно тимчасовий (строковий) характер. У зв'язку із цим у Законі було визначено граничний тридцятиденний строк дії ухвали суду про примусове годування. З огляду на серйозність втручання в особисті пра-

²⁸ Мальтійська декларація стосовно тих, хто оголосив голодування (н 20).

ва ув'язненого через примусове годування, виключність такого заходу, що обумовлена необхідністю його невідкладного застосування з метою збереження життя і здоров'я особи, більш тривалий строк дії відповідної ухвали був би необґрунтованим. Водночас у разі необхідності передбачено можливість продовження такого строку судом за клопотанням прокурора, якщо він доведе, що внаслідок відмови від прийняття їжі особі загрожує значне погіршення стану здоров'я та існує очевидна загроза її життю.

Завершеність правового механізму судового контролю за дотриманням прав ув'язнених під час примусового годування була би неможливою без забезпечення права на апеляційне оскарження ухвал суду в таких справах. На цю обставину звернув увагу Комітет з Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності ще під час підготовки відповідного законопроекту до першого читання.

Можливість оскарження в апеляційному порядку всіх ухвал, постановлених судом за наслідками вирішення питань, пов'язаних із виконанням вироку, закріплено в ч. 6 ст. 539 КПК України. Натомість виключний перелік ухвал слідчого судді, що можуть бути оскаржені в апеляційному порядку під час досудового розслідування, передбачено у ст. 309 КПК України. Згідно з ч. 3 цієї статті скарги на інші ухвали слідчого судді оскарженню не підлягають і заперечення проти них можуть бути подані під час підготовчого провадження у суді. У частині 3 ст. 392 КПК України закріплено, що в апеляційному порядку також можуть бути оскаржені ухвали слідчого судді у випадках, передбачених цим Кодексом. Отже, з метою реального забезпечення прав особи важливо було доповнити нову ст. 206¹ КПК України положенням щодо права прокурора, підозрюваного, обвинуваченого чи захисника оскаржити ухвалу про примусове годування або відмову в застосування такого заходу. Вказане також кореспондує закріпленим у ст. 129 Конституції України засадам судочинства щодо забезпечення права на апеляційний перегляд справи.

Через застосований підхід постала також потреба визначити правові наслідки подання апеляційної скарги. Оскільки зволікання з примусовим годуванням може спричинити фатальні зміни в організмі людини, було прийнято рішення закріпити в Законі положення, за яким подання апеляційної скарги зупиняє набрання відповідною ухвалою законної сили, але не зупиняє її виконання. Це стосується як підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою (ч. 3 ст. 206¹ КПК України), так і засудженого (ч. 6 ст. 539 цього Кодексу). Запропонований механізм не є новелою у кримінальному процесуальному законодавстві. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 400 КПК України подання апеляційної скарги на окремі ухвали слідчого судді, суду, пов'язані з триманням особи під вартою, зупиняє набрання ними

законної сили, але не зупиняє їх виконання, крім випадків, встановлених цим Кодексом.

Висновки. можемо констатувати, що наразі в Україні запроваджено належний законодавчий механізм застосування примусового годування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, що відповідає європейським стандартам у сфері прав людини. Метою такого примусового заходу визначено гуманне ставлення до особи, її прав, честі та гідності, що не допускає будь якого приниження чи тортур стосовно неї. Примусове годування розглядається як крайній захід для збереження життя людини, що може застосовуватися виключно на підставі рішення суду та за наявності відповідних медичних показань. Суд, який розглядатиме відповідне клопотання прокурора, зобов'язаний встановити чіткі медичні підстави для застосування примусового годування, а процедура судового розгляду передбачає необхідні гарантії прав людини, дотримання яких дає можливість ухвалити законне, обґрунтоване і вмотивоване судові рішення.

Кабінет Міністрів України не пізніше 9 лютого 2023 р. має затвердити порядок примусового годування, а також умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі. Важливо, щоб у цих підзаконних нормативно-правових актах знайшли свою реалізацію вищезазначені гарантії прав людини. Примусове годування, що застосовується з метою збереження здоров'я особи чи навіть порятунку її життя, не може піддавати особу більш суворим обмеженням, ніж це є необхідним для досягнення вказаної мети.

Ключовим аспектом, що потребує прискіпливої уваги, є унормування меж і способів застосування уповноваженими суб'єктами фізичного примусу (сили) під час примусового годування. Адже європейські стандарти та рекомендації містять доволі чіткі правила щодо цього питання, так як і релевантна практика ЄСПЛ. Зокрема, згідно з уже згадуваними Європейськими пенітенціарними правилами, які застосовуються щодо всіх осіб, взятих під варту судовою владою, чи засуджених до позбавлення волі

персонал пенітенціарної установи не має застосовувати силу щодо ув'язнених за винятком випадків <...> активного чи пасивного фізичного опору встановленому законом порядку, і завжди це мусять бути крайні заходи. Масштаби застосування сили мусять бути мінімально необхідними і вона має застосовуватися по можливості на мінімальний період²⁹.

²⁹ Європейські пенітенціарні правила: додаток до Рекомендації № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць Рада Європи від 11 січня 2006 р. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_032> (дата звернення: 30.09.2022).

Зі свого боку в посібнику для медичного персоналу пенітенціарних установ та іншого персоналу, відповідального за стан здоров'я засуджених та ув'язнених, зазначається:

Методи, які використовуються при примусовому годуванні, не обов'язково мають бути болісними і повинні застосовуватися професійно та із застосуванням мінімальної сили. Примусове годування повинно якомога менше порушувати фізичну недоторканність особи, яка оголосила голодування³⁰.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Lekhtmets A, Pont Y, 'Okhорona zdorov'ia ta medychna etyka v penitentsiarnykh ustanovakh' v *Posibnyk dlia medychnoho personalu penitentsiarnykh ustanov ta inshoho personalu, vidpovidalnoho za stan zdorov'ia zasudzhennykh ta uv'iaznennykh* (Rada Yevropy 2016) (in Ukrainian).

Ruslan Stefanchuk
Oleksandr Hladun

IMPLEMENTATION OF EUROPEAN STANDARDS ON HUMAN RIGHTS INTO NATIONAL LEGISLATION REGARDING FORCE-FEEDING OF PRISONERS

ABSTRACT. The article is devoted to the issue of observing human rights during force-feeding of convicts and persons in custody. The legal basis for resolving the conflict, which arises between the natural right of a person to personal integrity and the positive duty of the state to preserve the life of a person under its control, is analyzed.

The purposes of this article is to highlight the key innovations of domestic legislation regarding the essence of force-feeding as a last resort to preserve the life of a prisoner, the grounds and procedure for adoption a judgment on force-feeding, as well as to clarify the compliance of these innovations with European standards in the field of human rights protection.

Force-feeding, as a mean of influencing prisoners is not considered inhumane or degrading treatment or punishment. At the same time, there must be objective medical reasons for such coercion. the nature and procedure of force-feeding must be as humane as possible and accompanied by the minimum necessary level of physical coercion.

Clear provisions regarding the record of the fact of the prisoner's refusal to accept food by the staff of penitentiary institutions have been established in the national legislation. The presence of an obvious threat to the life of such a person must be confirmed by

³⁰ А Лехтметс, Й Понт, 'Охорона здоров'я та медична етика в пенітенціарних установах' в *Посібник для медичного персоналу пенітенціарних установ та іншого персоналу, відповідального за стан здоров'я засуджених та ув'язнених* (2016) Рада Європи 41.

medical documents. Force-feeding can be applied only on the basis of a judgment, adopted at the request of the prosecutor. To evaluate the state of prisoner's or convict's health, the court has the right to summon another doctor. The judgment on force-feeding has a limited period of validity (30 days) and can be challenged in the appeal, which stops its entry into force, but does not stop its execution.

It was concluded that Ukraine has introduced a proper legal mechanism for the use of force-feeding of convicts and persons in custody, which meets European standards in the field of human rights. The court, which will consider the relevant petition of the prosecutor, is obliged to establish clear medical grounds for the use of force-feeding, and the trial procedure sustains necessary guarantees of human rights, the observance of which makes it possible to make a legal, substantiated and motivated judgment.

The Government is entrusted to develop and approve the procedure for forced feeding, as well as the conditions of detention of convicts and persons taken into custody, who refuse to take food. In the context of the observance of human rights, special attention needs to be paid to the regulation of limits and methods of use of physical coercion (force) by authorized subjects during force-feeding.

KEYWORDS: human rights; legal guarantees; protest; starvation; detention; compulsion; prohibition of torture; preservation of life; judgment.